

מתי אומרים הלכה כדברי המקל באבל¹ [=הכדהמ"ב]?

[מבוסס בעיקר על מאמרו של הר"ח רבי שמואל פנחסי בהקדמה לספרו חיים וחסד²

מו"ק יח/א – אמר שמואל הלכה כדברי המקל באבל [ואפילו ביחיד כנגד רבים (עירובין מו/א)]. (וכן במו"ק יט/ב, כ/א, כב/א, כג/ב, בכורות מט/א, חולין נ/א).

העולה מהרא"ש (מו"ק פ"ג סי' לב) – כל שמצד הדין יש להקל באבלות, אינו רשאי להחמיר, דחומרא דאתי לידי קולא היא שנוהג בשבת דברים שבצינעה, ומבטל דברי תורה כל שבעה, ותפילין ביום הראשון. וכ"כ הט"ז (סי' שצ"ד ס"ק ב) בשם מהר"ם מינץ (סי' צה), והשדי חמד (מערכת ה כלל י) בשם אחרונים רבים, עיי"ש.

א. באבלות דאורייתא:

Ⓢ **תוס' (עירובין מו/א ד"ה דאמר) כבה"ג** - אפילו באבלות יום ראשון שהיא מדאורייתא, אמרינן הכדהמ"ב (וכ"כ בפסקי התוס' מו"ק אות קמג, וע"ע בשדי חמד כללים מערכה ה אות ט).

Ⓢ **רמב"ן (עמי ריא) – רק באבלות דרבנן, נאמר הכלל של הכדהמ"ב, אבל באבלות דאורייתא לא מקילים** [וע"ע בדבריו בהע' 1].

ב. במחלוקת תנאים – מוסכם שאומרים הכדהמ"ב (אף לתוס' שלקמן).

ג. במחלוקת אמוראים:

Ⓢ **תוס' (מו"ק כד/א ד"ה הכי) – במחלוקת אמוראים לא אומרים הכדהמ"ב³.**

Ⓢ **מרדכי (מו"ק הלי אבלות סי' תתפב) – אף במחלוקת אמוראים אומרים הכדהמ"ב.**

ד. במחלוקת הפוסקים:

Ⓢ **ברכ"י (סי' שצ"ד אות ג) בשם ריה"פ – גם במחלוקת הפוסקים [ואף האחרונים (שו"ת גינת ורדים יו"ד כלל ה סי' ט) אומרים הכדהמ"ב⁴.**

Ⓢ **הרדב"ז (בשו"ת ח"ג סי' תקנח) ומהריט"ץ (בשו"ת סי' עח) – במחלוקת הפוסקים לא אומרים הכדהמ"ב⁵.**

ה. כשיש מחלוקת בין קמאי לתראי:

Ⓢ **ספר טוב טעם (מהד' תליתאה ח"ב סי' רג) – אמרינן הכדהמ"ב אף כשזה קמאי נגד בתראי** [כדמשמע מהב"י סי' שצ"ד סי' ג].

Ⓢ **עקרי הד"ט (הלי אבלות סי' לו אות ב) – מה שאומרים הכדהמ"ב ואף בפוסקים, היינו דווקא בצירוף הכלל דהלכה**

כתבתי, אולם אין לומר הכדהמ"ב כשזה קמאי כנגד בתראי המחמירים, מכיון שקי"ל הלכה כבתראי.

ו. כשיש פוסק יחיד נגד רבים:

Ⓢ **גינת ורדים (יו"ד כלל ה סי' ט-טז) – אפ"ה אומרים הכדהמ"ב** [דאליה לא גרע משל סופרים שהלך אחר המיקל].⁶

Ⓢ **בית דוד (יו"ד ס"ס קצח) – לא אומרים הכדהמ"ב⁷.**

¹ מה הטעם שהקלו חז"ל בדיני אבלות ואפילו ביחיד כנגד רבים (עירובין מו/א, רא"ש מו"ק פ"ב סוף סי' א) [א] ? ריטב"א (כה"ב), רמב"ן (ת"ה עמי ריא) – הואיל ודיני אבלות מדרבנן, הקלו לפסוק כדברי המקל. [ואף אינו רשאי להחמיר דחומרא דאתי לידי קולא היא, שנוהג בשבת דברים שבצינעה, ומבטל דברי תורה (רא"ש סי' לב, מהר"ם מינץ סי' צה, ט"ז סי' שצ"ד ס"ק ב)].

אולם לתוס' (עירובין מו/א) ובה"ג – אף ביום ראשון של אבלות שהוא מדאורייתא הקלו, והרמב"ן (עמי ריא) כתב דצ"ע לשיטתם מה הטעם שהקלו. ותיירץ הרמב"ן (עמי ריב, הובא בדב"ס סי' שצח ס"ק ו) – [דלשיתות תוסי הטעם שאינו מתאבל בספק נפל אע"פ שאבלות יום ראשון מדאורייתא] דשמא מפני שאין דעתו של אדם אוונת מספק ולבו נמשך אחר השמחה, [לכן הקלו שא"צ להתאבל], ומי"מ למסקנה הרמב"ן נשאר בצ"ע על התוס' ובה"ג, עיי"ש. ועוד יש לתרץ – דכל מחלוקת [ואף כשיש רבים נגד יחיד] הוי ספק, ואף בספק דאורייתא דקי"ל לחומרא [בשאר מקרים] מ"מ התורה לא חייבה להתאבל אלא באבלות ודאי, ולא באבלות ספק [ועיי"ש בחיים וחסד עמי יט-כא].

ברם השם משמואל (פ"י כי תשא תרי"ג, עמי ריח) ביאר את הטעם להקל באבל – עפ"י המבואר במו"ק טו/ב דאבל אינו משלח קרבנותיו, דתניא ר"ש אומר שלמים בזמן שהוא שלם [בדעתו, שדעתו מיושבת עליו (רש"י)] ולא בזמן שהוא אונן [ואינו משלח קרבנותיו כל שבעה (רמב"ם ביאת המקדש פ"ב הי"א)], ומבואר שה'אבל' נקרא חסר בשלמות הנפש, ויודע שבמקום שהוא חסר יכול להיות נשלם מצד אחר מסטרא דמסאבא ח"ו, לכן גזרה התורה דיני אבלות בכדי שיהיה תיקון גם לאבל החי, שישאר בחסרונו ולא ידבקו בו כוחות הטומאה. ובכל דור החלישו חז"ל את כוחות הטומאה, ולכן יכלו להקל בדיני אבלות. ועיי"ש דבשבת אין דין אבלות, מפני שבשבת האדם שלם מצד השבת - ואי"צ לתיקון שבה מהאבלות.

² ועיי"ע בגשה"ח (ח"א פ"ט סי' ע), ביליע אומר (ח"א יו"ד סי' כה אות יד, ושם סי' כו בהערה בעמי רנ-רנח, ח"ב יו"ד סי' כה אות ג, ח"ד יו"ד סי' כח אות ו ושם סי' כט סוף אות ו, ח"ח יו"ד סי' לד אות ה, ושם סי' לח), במאור ישראל (על מו"ק עמי שכב, שלח), בחזו"ע (ח"א עמי תקמא), בדברי סופרים (סי' שצח ס"ק ו, ושם בבירור הלכה), בקיצור דב"ס (פרק ע), בזכרון יצחק (עמי שיט), בילקוט יוסף (עמי תתא), בהיכל שלמה (עמי רכ-רכג).

³ וכ"כ הרא"ש (כתובות פ"א סוף סי' ז), ומהרי"ץ בן גיא (בספר מאה שערים ח"ב הלי אבל עמי ס).

⁴ Ⓢ כתב הברכ"י שכן מוכח מדברי הב"י בסי' שצ"ד ומהט"ז שם, עכ"ד. וכן דעת החכם צבי, היעב"ץ, מהריק"ש, וע"ע בשדי חמד (מערכת ה כלל קיח), ובגשה"ח (ח"א עמי קצח), ובשו"ת דברי בינה (ח"ג סי' כג ס"ק ה).

⁵ וכ"כ שו"ת הבי"ח, ש"ך, מהר"ם מינץ, והקרן נתנאל (סוף מו"ק אות מ) בשם הרשד"ם (ח"י סי' רא) ומהר"א ששון (סי' קסד).

⁶ וכ"כ הברכ"י יוסף (סי' שצ"ד אות ג ובספרו שו"ת חיים שאל ח"א סי' ב), שלחן גבוה (סי' תב ס"ק יב), מסגרת השלחן (סי' שפא דין ו), הרב שמואל הנגיד (במבוא וקיצור כללי התלמוד סוף מסכת ברכות דף מז"א, וכן נראה דעת היביע אומר (ח"ח יו"ד סי' לד אות ה, ועיי"ש בח"ו יו"ד סי' לד אות ד, ובמאור ישראל מו"ק עמי שכב).

⁷ Ⓢ הביאו היד מלאכי (כלל קפח), וסיעו מדברי הרב זקן אהרן (ס"ס צד). וכ"כ בספר חינוך וחסדא (ח"א דף ס רע"ב), ועיי"ע בספר מנחם אבליים (נדף יז רע"א), ובגשר החיים (ח"א עמי קצה).

ז. בסברא הדחוייה מן הפוסקים (ענין ביד מלאכי אות קפת, במנחם אבליים דט"ז ע"ב, דבי"ס ס"י שצח בעמק דבר ס"ק כ):

שו"ת בית דוד (יו"ד סי' קצח) - לא אומרים הכדהמ"ב (ודחה את שו"ת כרם שלמה).

שלא כשו"ת כרם שלמה (סי' כח) - דלשיטתו אף בסברא הדחוייה מכל הפוסקים אומרים הכדהמ"ב.

ח. נגד השו"ע:

החיד"א - אין לומר הכדהמ"ב במקום שהשו"ע החמיר.^{9,8}

[אולם כאשר אין דעת השו"ע ברורה - אמרינן הכדהמ"ב (החיד"א בשו"ת ברכה יו"ד סי' שעד אות ב)].

שו"ת דבר משה (אמריליו יו"ד סי' פ) - אומרים הכדהמ"ב אף במקום שהשו"ע החמיר.¹⁰

ט. כתבו כמה אחרונים - דבכל מקום שיש פלוגתא בשו"ע ינהג לאסור ג' ימים ראשונים ולהתיר אחר כך (בית לחם יהודה סי' שפ, דבי"ס בקיצור פרק ע סעי' כד).

י. במקום שיש מנהג ברור לאסור - אין לומר הכדהמ"ב (חיד"א).¹¹

יא. באונן (דהיינו שקרוב לא נקבר):

רא"ש (פי"ג סי' נו), דבר משה (ח"א יו"ד סי' עב) - באונן לא אמרינן הלכה כמקל.¹²

רבינו יונה, משמרת שלום (הלי שמחות מערכת ה אות כח) - אף באונן אמרינן הלכה כמקל.¹³

שיטת השו"ע - ראה בהערה.¹⁴

יב. בהלכות קריעה:

מו"ק כ"ב - [מקשה הגמ' והאמר שמואל: הלכה כדברי המיקל באבל! [ומתרצת הגמ'] אבלות לחוד, קריעה לחוד.

תוס' (מו"ק כ"ב/ב ד"ה אחד), נמוק"י (ט"ז) - [מגמ' זו משמע שקריעה חמורה יותר מדיני אבלות], ובקריעה לית ביה הא כללא דהלכה כדברי המקל.¹⁵ [מכיון שהקריעה היא קודם שחתול האבלות, ואינה בכלל אבלות, דהרי בחוה"מ: קורעים אך לא מתאבלים (נמוק"י שם), ולראב"ד - מחמירים בקריעה מכיון שהיא מדאורייתא (ריטב"א מו"ק כ"ד)].¹⁶

תוס' הרב (בתוס' שם), ב"ח (סי' שמ סעי' יא) - אף בקריעה פסקינן הלכה כדברי המקל.¹⁷

⁸ כ"כ החיד"א (בברכ"י או"ח סי' תקמ"ב), וכן נראה בשלחן גבוה (או"ח סי' תקמ"א סי' יח), ובשו"ת דגל מחנה אפרים (יו"ד סוף סי' ב), הגר"ד סתהון בספר ארץ חיים (יו"ד סי' שצט סי' ב), וביע אומר (ח"א יו"ד סי' כה אות יד, וח"ב יו"ד סי' כה אות ג, וח"ד יו"ד סי' כט סוף אות ו), ובמאור ישראל (על מו"ק יח"א) - מסקנתו דאף במחלוקת של ע"י [להקל] וי"א [לאסור] שבדברי מרן השו"ע, הלכה כ"י"א בתרא, ולא אמרינן הכדהמ"ב, וכל שכן בסתם מרן להחמיר, דנקטינן כוותיה, הואיל וקיבלנו הוראותיו. ועי' בשו"ת דברי בניהו (ח"ג סי' כג סי' ה).

⁹ וכתב הד"ס (בקיצור פרק ע סעי' יג) - [דלפי דברי החיד"א] ה"ה דלאשכנזים, אין לומר הלכה כמקל כנגד הרמ"א.

¹⁰ וכ"כ הרב ישמח לבב (יו"ד סי' מז, אות יג) וז"ל: "קבלה בידינו להקל כדעת הרמ"א בהלכות אבלות, היפך פסק מרן, כי על כן אין אנו נוהגים בכפיית המיטה וחליצת כתף, ואין אנו נוהגים אבלות ביו"ט שני (סי' שצט סי' יג), וכן בדין כל המתאבל עמו ושאר דיני אבלות, כן שמעתי מרבותי, וכן אנו נוהגים עד היום" עכ"ל, (הובא בחיים וחסד פי"ז סעי' כו, סוף הערה לה). וכ"כ השלחן גבוה (סי' שמא סי' ח, סי' תא סי' יז), שו"ת פני יצחק (לרב יצחק אבולעפאי ח"ה דקע"ד ע"ד), שו"ת חסד לאברהם (לרב אלקלעי יו"ד סי' כה דקכ"ה ע"א) שו"ת אהל יצחק (חוי"מ סי' פט), ועוד שהקלו ראה ביבי"א (דלעיל בהערה 8), ובמאור ישראל (על מו"ק יח"א).

¹¹ כ"כ החיד"א בשו"ת חיים שאל (ח"ב סוף סי' כג, וסי' לח אות מו) - "בדבר שפשט המנהג לאסור מכמה דורות, אין לומר הלכה כדברי המקל באבלי", וכ"כ בספרו מחזיק ברכה (או"ח סי' תקמ"ב ב-ג), וכן ברב פעלים (ח"א יו"ד סי' ט), ועי' בליע אומר (ח"ח יו"ד סי' לד אות ה).

¹² וכן משמע מהב"י סי' שמא, וכן הובא בזכור לאברהם (ח"י"ד, הלי אבל אות ה). והטעם דבאונן לא אומרים הלכה כדברי המקל: א) כיון שבאונן עדיין לא חל עליו אבלות (ב"י ריש סי' שמא ע"מ רז), ב) באונן מחמירים כיון שהוא דאורייתא (שו"ת דבר משה (יו"ד סי' עב) עפ"י משי"כ התוס' בכתובות ד"א ס"ד"ה בועל). [אולם באמת דברי התוס' בכתובות אינם מובנים שהרי אונן אסור מהתורה דוקא במעשר וקדשים, אלא שהפני יהושע והשיטה מקובצת בכתובות כתבו שכונות התוס' דאונן יש לו עיקר מהתורה, ולא שאיסור אונן בעלמא הוי דאורייתא, ולעולם איננות אלא מדרבנן משום כבוד המת, וכדברי הרא"ש (חיים וחסד ע"מ כד), ועי' בהערה 14 לקמן].

¹³ רבנו יונה (ברכות י"א ד"ה אבל) - אע"פ שעדיין לא נקבר המת, הכדה"מ, ולכן הלכה כ"כ ר"ג - שאונן מותר בתשימש בשבת, ולא כ"כ כתי"ק - שאסר.

¹⁴ כתב גשה"ח (ח"א ע"מ קצה סי' ב) בשם השדי חמד (מערכת ה כלל מא) - שהאחרונים העירו על מרן הב"י כאילו סותר את עצמו, דאילו ביו"ד (סי' שמא) כתב - שבאונן לא אמרינן כלל זה, ואילו באו"ח (סי' עא) פסק - להקל גם באנינות! והביא שהרב פתח דביר (שם באו"ח סי' ז) מיישב את שיטת מרן הב"י, דאילו בדבר הרשות כגון אכילת בשר ושתית יין - אזלינן לחומרא, משא"כ לבטול מצוות [אם יש לו מי שישתדל בשבילו בצרכי הקבורה, ורצה להחמיר על עצמו (שו"ע שם)] - שפיר אמרינן גם באונן הכדה"מ ונקטינן כמיעוט ומותר לו לעשות מצוות (וכ"כ השדי חמד גם במע' אבלות אות ו ד"ה איברא, וסיים שדבריו חדים ונאמנו מאוד).

¹⁵ ובחידושי הרמב"ן (מו"ק כ"ב) כתב - כי מפקינן קריעה מכלל אבלות, לומר דליתיה בקריעה להאי כללא דהלכה כדברי המקל לעולם [ואפילו ביחיד כנגד רבים], אלא כשאר דברי סופרים היא והלכה כרבים, אינן אי מסתבר טעמיה דייחיד, יכלינן למיפסק כוותיה להחמיר. ובחידושי הר"ן (מו"ק כ"ב) כתב - דבקריעה פעמים שפסקינן כיחיד היכא דמסתבר טעמיה, בין לקולא בין לחומרא.

¹⁶ פוסקים נוספים שכתבו אומרים בקריעה הלכה כדברי המקל - כן משמע מהב"י (סי' שמ סעי' יא), וכ"כ הש"ך (סי' ש"מ סי' כה), הגליון מהרש"א (ריש סי' שמו), הרב מנחם אבליים (ערך ה אות י) בשם היד מלאכי (כללים, מעי ה אות קפט) והלחם משנה (הלי אבל פי"ח הי"ח), הרב חקקי לב, גשה"ח (ח"א פי"ט סוף סעי' ח), וכן נוטים דברי החו"ע (ח"א ע"מ רכ-רכא), ועי' בדבריו במאור לשראל (על מו"ק ע"מ שלז), ובבי"א (ח"א יו"ד סי' כו אות א בהערה בע"מ רנז-רנח, ח"ו יו"ד סוף סי' לב, ובח"ח יו"ד סי' לח אות ח). [כאמור יש שכתבו - דמה שאין להקל בקריעה - זה ביחיד נגד רבים, אולם כל שיש רבים נגד רבים, או ספק השקול - אזלינן לקולא אפילו בקריעה (עפ"י משי"כ שו"ת יג"ת ורד"מ (יו"ד כלל ה סוף סי' ט וסי' י), שו"ת מהרש"ם ח"ג סי' שנו, חיים וחסד ע"מ כח)].

¹⁷ כתב הב"ח (סי' שמ סעי' יא) - אע"פ שאמרה הגמ' "אבילות לחוד וקריעה לחוד", מכל מקום כל היכא דלא איפסיקא הלכתא בהדיא להחמיר, מסתמא אין חילוק בין אבלות לקריעה, ואף בקריעה פסקינן הלכה כמקל. וכ"כ השלחן גבוה (סי' תב סי' ק"ב) - שגם בקריעה אפילו יחיד נגד רבים במחלוקת הפוסקים אזלינן לקולא, ועי"ש. ועי' ביד מלאכי (ערך ה, קפט), ובשדי חמד (מערכת ה, כלל קיד).

יג. **האם מקלים אף בתלמיד (רא"ש) כנגד רבו (מהר"ם מרוטנבורג):**

Ⓢ **ב"י** (סי' שצו סעי' ג) – **אפ"ה אמרינן הכדהמ"ב** [מכיוון שקי"ל דהלכה כבתראי, וקי"ל הלכה כדברי המקל באבל, לכן נקטינן להקל].

Ⓢ **ב"ח** (שם) – **אע"פ שהכדהמ"ב, היינו דוקא בשכנגדו חלוק עליו, אבל לא כנגד רבו, דפשיטא דשומעין לרב בין להקל**

ובין להחמיר, [...] אפילו נחלקו בסברא, כל שכן כשהרב מורה כמו שהיה מקובל מרבנותיו והתלמיד נחלק עליו מסברתו וראייתו, **דאין שומעין לתלמיד**].

יד. **בדבר שהוא בקום עשה (דברי סופרים (בקיצור פרק ע"ס"ק כג), זכרון יצחק עמ' שכ"א):**

Ⓢ **דב"ס** – **משמע מהפוסקים דאף בקום עשה אמרינן הכדהמ"ב** [כדמשמע מהגמ' במו"ק י"ב שהקלה להתרחץ בקום עשה ביום השביעי].

Ⓢ **דלא כשו"ת לב חיים (לרב פאלג' ח"יב ס"י קכד) – דבקום עשה, לא אמרינן הכדהמ"ב, אלא רק שב ואל תעשה עדיף.**

טו. **כשהמחלוקת על דבר אחר ויש לזה נפק"מ לדיני אבלות – האם אמרינן בזה הכדהמ"ב?**¹⁸

Ⓢ **גינת ורדים (כלל ה' ס"י ז) – כשהמחלוקת על דבר אחר ויש לזה נפק"מ לדיני אבלות, בזה לא אמרינן הכדהמ"ב, ורק**

כשהמחלוקת באופן ישיר על הלכות אבלות בזה אמרינן הכדהמ"ב.¹⁹

Ⓢ **בשמים ראש (סי' שפה) – הכדהמ"ב, אף שהמחלוקת לא עוסקת ישירות בהלכות אבלות.**²⁰

טז. **כשיש תרתי דסתרי:**

Ⓢ **הגר"מ סולובייצ'יק – קי"ל שהכדהמ"ב, אפילו בתרתי דסתרי (ודוגמא לכך ראה בדברינו בסי' שעה בהרחבה לסעי' ב).**

Ⓢ **דב"ס (בקיצור פרק ע' סעי' כא) – באבל מותר לעשות כקולי דמר ודמר, שאם פעמים הוי קולא למר ולפעמים הוי קולא למר,**

עושים תמיד קולא, **אבל לעשות בשעה אחת כקולא דתרוייהו, אסור** (ועי' בדב"ס סי' שצח בעמק דבר ס"ק כו).

יז. **כתב הפת"ש (סי' שמה ס"ק א) בשם החת"ס (ח"יב יו"ד סי' שכז) – אף שהכדהמ"ב, מ"מ לענין פגם משפחה אין הלכה כמקל בכבוד**

בני אברהם יצחק ויעקב. [מייירי באדם שאיבד עצמו לדעת שהדיו הוא שלא מתאבלים עליו, מ"מ כשיש משפחה נכבדת שיהיה להם לבז ולכלימה עולמית שאחד

מהם קלקל מעשיו, יכול המורה להורות לקרובים להתאבל כדעת הרמב"ן והטור, ואף שהרמב"ם והשו"ע הקלו שלא להתאבל על המאעל"ד (והלכה כדברי המקל באבל), מ"מ אין הלכה כמקל בכבוד בני אברהם יצחק ויעקב]. (ועי' בשו"ת רב פעלים ח"יג סי' כט ובשו"ת דברי בניהו ח"יה סי' כה).

יח. **כתב הדב"ס (בקיצור פרק ע' סעי' יא) – לא אמרינן הכדהמ"ב אלא כשהמקל הוא מגדולי הפוסקים שיש לו בקיאות נוראה בתלמוד**

בבלי וירושלמי וכו' וידיעה נכונה בדברי גדולי הפוסקים וכו' ויודע דרכי העיון לשאוב יסודות התלמוד בפרטיו

ממקומות המפוזרים להבין ולהורות כדיון... אבל כל שאינו במדרגה זו לא נאמר בזה הכלל הכדהמ"ב.

¹⁸ **לדוגמא מי ששלמו לו 30 יום על אביו ואמו בימי חוה"מ [וגערו בו], האם מותר לגלח:**

Ⓢ **הרב יבוא הלוי (דף לה ע"ג) – מותר לגלח משום דקי"ל הלכה כדברי המקל באבל.**

Ⓢ **וכתב המעט מים (סי' לד) – דדברים אלו הם פליטת הקולמוס, דמה שייך לומר הלכה כדברי המקל באבל, עי"ש. ונראה שכוונתו לומר הואיל והמחלוקת היא בקדושת חוה"מ אם מותר להתגלח או לא, ולא ישירות על דיני אבלות, משום הכי לא שייך לומר הלכה כדברי המקל באבל (עכ"ד החיים וחסד עמי כח).**

אולם להלכה קי"ל שאם נשלמו 30 ימי אבלו על אביו ואמו בחוה"מ, וגערו בו חביריו – מותר לגלח בחוה"מ [בין בסוכות ובין בפסח], ואף אם הגיע יום ה-30 קודם הרגל, אך כיון שלא גערו בו לא הסתפר, וגערו בו בחוה"מ – מותר להסתפר בחוה"מ, כיון שלא יכל להסתפר קודם הרגל (חזו"ע ח"יג עמ' קי-קיב).

¹⁹ Ⓢ **וכ"כ הרמב"ן (בענין פיית המיטה, עמ' פד-קפה), היד מלאכי (מע' ה' אות קצ), מנחם אבליים (ערך ה' אות יב), חסד לאברהם (לרב אלקלעי דף קיט ע"ד), הגר"א מני (זכרונות אליהו מערכת ה), וכן נראה מדברי המעיל צדקה (סי' ה), ועי' במשמרת שלום (שם אות יח) במש"כ בשם Ⓢ החת"ס (יו"ד סוף סי' שמג) Ⓢ והלחם משנה (הל' אבל פי"א הי"ח).**

²⁰ **ברם אחרונים רבים – כינו את הספר "בשמים ראש" בשם "כזבי הראש", שהוא מזוייף ואין לסמוך עליו (ועי' לעיל בסי' שמה עמ' 122 הע' 12).**